Prilozi za orijentalnu filologiju
Issue:41/1991

Handžić, Adem

O ŠIRENJU ISLAMA U BOSNI S POSEBNIM OSVRTOM NA SREDNJU BOSNU

Iako je o širenju islama u Bosni, ili o tzv. " islamizaciji" , relativno dosta pisano, to pitanje nije još dovoljno rasvijetljeno. Premda je do sada na nekoliko naučnih skupova isticana neadekvatnost termina " islamizacija" , koji je pogrešan, jer podrazumijeva u sebi određenu prisilu, po nekoj inerciji taj termin se i dalje često upotrebljava.

Već zbog činjenice što se širenje islama u Bosni i po svom tempu i širini razlikovalo od njegovog toka u ostalim pokrajinama, taj problem će i dalje predstavljati izazov za istraživače tim prije što postoji bogat i još uvijek u potpunosti nesagledan turski arhivski materijal. Treba, ipak, istaknuti da je dosadašnjim istraživanjima uglavnom odgovoreno na glavna pitanja iz ove tematike i da daljnja istraživanja ne mogu značajnije promijeniti već utvrđena stajališta. Međutim, upotpunjavanje tih odgovora daljnjim korištenjem i analizama izvornih materijala svakako će doprinositi potpunijem rasvjetljavanju tog procesa, tim prije što su postojale i određene specifičnosti u različitim područjima i što taj proces vremenski nije bio svuda istog intenziteta.

Kakva je mogla biti razlika u tempu i širini tog procesa koji se u Bosni širio samim dolaskom osmanske vlasti, zahvatajući istodobno i gradsko i seosko stanovništvo, što u drugim oblastima (Srbija, Slavonija, Srem) nije bio ni sličan slučaj, a svima tim zemljama upravljao je isti gospodar. Upravo različitost širenja tog procesa u raznim našim oblastima potvrđuje da širenje islama u Bosni nije moglo biti rezultat nikakvih represivnih mjera novog gospodara, što potvrđuju osnovni islamski principi, sadržani u Kur' anu: " vama vaša, a nama naša vjera" i " u vjeri ne smije biti prisiljavanja" kojih se intencija osmanska država, kao teokratska, morala pridržavati. Uostalom, tu činjenicu o dobrovoljnom pristupanju islamu potvrđuju i brojni domaći izvori. Uzroci takvog širenja islama u Bosni nalaze se u prvom redu u političkim, društvenim i ekonomskim prilikama u vrijeme njenog potpadanja pod osmansku vlast, a i u taktici koju su Osmani primjenjivali u našim zemljama, u njihovom prvobitnom mirenju sa mnogim zatečenim ustanovama i preuzimanjem u svoje redove kršćanskih spahija i druge vojske.

Iz većine do sada objavljenih radova proizilazi da se pitanje širenja islama u Bosni ne može posmatrati odvojeno od bogumilskog pitanja, odnosno od likvidacije tzv. " bosanske crkve" . Takva stanovišta potiču otuda što se nestanak

bogumilstva vremenski podudarao sa počecima prihvatanja islama, a i na osnovu izvjesnih, na izgled, sličnih etničkih elemenata između bogumilstva i islama. Tako je Bašagić, na osnovu turskih izvora, pvenstveno na osnovu tzv. janičarskog zakona, pisao da su se još prilikom turskog osvojenja Bosne brojnije skupine bogumila sa raznih strana poklonile sultanu Mehmedu II pod Jajcem 1463. i istodobno svi primili islam. Ujedno su od sultana zatražili sljedeće:"neka se i u našoj pokrajini kupe muška djeca u adžami oglane" , što im je udovoljeno.[1] Time su dobili povlasticu koja će im " osigurati ne samo gospodarstvo na rođenoj grudi nego i prvenstvo u cijeloj državi". Za takvu ideju očito su mogli imati uzora u samom sultanovom vojskovođi, Mahmud-paši Anđeliću, izdanku hrišćanske feudalne loze. Štaviše, Bašagić je ovdje citirao znatno ranije autore koji govore o tome događaju, Zinkeisena (god. 1810) i Asbòtha. Kod Asbòtha doslovno o tome stoji (prema prevodu Bašagića:) " Bogumili i njima na čelu stara bogumilska aristokracija, koja je već prije stajala s Turcima u vezi i tursko gospodstvo dovela u zemlju, prešli su u masama na islam i od novih gospodara primljeni objeručke u zagrljaj. Poglavito više i niže plemstvo-primiv islam nije se ograničilo na svoj posjed i vlast nego štaviše širilo svoje privilegije čim se lakše prilagodilo organizaciji turske vlasti i čim se više istaknulo kao korisno oruđe za podjarmljivanje velike Ugarske." [2]

O vjeri starog bosanskog stanovništva, kao i o procesu širenja islama bilo je, međutim, i sasvim suprotnih stavova. Od 1924. do 1953. nastalo je nekoliko radova, čiji su autori nastojali da dokažu kako " bosanska crkva" nije bila ništa drugo nego čisto pravoslavlje. Naročito V. Glušac,[3] kao i Bož. Petranović i prota Sv. Davidović u svojim radovima dokazivali su tu tezu. Drugi autori, opet, trudili su se da dokažu kako su bosanski muslimani uglavnom nastali tek u vrijeme i poslije bečkog rata (1683-1699) od izbjeglica iz izgubljenih zemalja (Slavonija, Lika i druge zemlje) , ili su nastali kao potomci mnogih turskih doseljenika pa su i po izgledu u većini mongoloidi (Cazin, Bužim) , i tome slično (V. Glušac, prota Sv. Davidović, P. Gaković i M. Karanović) . U to vrijeme, međutim, pojavio se poznati rad Mehmeda Handžića,[4] ozbiljna studija u kojoj je vrlo dokumentovano tretirana cjelokupna ova problematika, a navedenim autorima pruženi brojni protudokazi. Handžić tim povodom ističe: " Treba da nas interesira da znamo i šta smo ranije bili, iako je prema islamskom učenju potpuno bez važnosti šta je ko prije islama bio. To naročto treba danas, kada se, kako napomenusmo, tendenciozno stvari predstavljaju drugačije i kada se iz ovakvih pi-

1. S. Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti.* Izabrana djela, knj. III, 15; Isti *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, 16.

2. Johan von Asbóth: *Bosnien und die Herzegovina*, Wien 1888, p. 126; Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci....*, 14.

3. V. Glušac, *Srednjovjekovna bosanska crkva bila je pravoslavna*, Beograd 1924.

4. M. Handžić, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko- hercegovačkih muslimana*, Sarajevo 1940.

tanja izbija neki kapital".[5] Današnja naša nauka stoji na stanovištu da bogumilstvo, koje je u Bosni bilo rašireno od druge polovine XII do sredine XV st, nije bilo ni katoličko ni pravoslavno učenje nego heretičko, specifično bosansko, što dokazuju brojni i latinski i domaći izvori. Isto tako je bilo apsurdno dokazivati kako su bosanski muslimani nastali od izbjeglica krajem XVII i početkom XVIII st., budući su se svi gradovi u Bosni urbano bili razvili uglavnom do kraja XVI st. (izuzimajući samo Bosansku krajinu koja je kasnije došla pod tursku vlast) sa mnogobrojnim džamijama. Kakvoj su onda svrsi služile te brojne bogomolje ako prije kraja XVII st. nije u Bosni bilo muslimana. Prema turskim popisima, što ističe i Handžić, u samom Sarajevu je prije 1600. godine bilo podignuto 98 džamija. Isto tako je nelogično bilo dokazivati da je bogumilstvo bilo identično sa pravoslavljem, a što bi i vremenski bilo nespojivo, jer kada je bogumilstvo uglavnom nestalo (dolaskom turske vlasti) , pravoslavlje još nije počelo hvatati jačeg korijena u Bosni, budući je bilo rezultat snažnih imigracija stočarskog stanovništva u tursko vrijeme, tzv. Vlaha, što je započelo krajem XV st. Stanovišta drugih, brojnijih autora koji su pisali o porijeklu bosanskih muslimana, znatno su se razlikovala. Uočavali su da su među muslimanima najzastupljeniji starenici, autohtono bosansko stanovništvo, kao što su Ćiro Truhelka, Vladislav Skarić, Aleksandar Solovjev, i drugi (Jovan Cvijić, Jefto Dedijer, Risto Jeremić, Milenko Filipović (za visočki bazen) i drugi) . Naročito je Solovjev, postavljajući pitanje šta je bilo sa pripadnicima tzv. " bogumilske crkve" dolaskom Turaka u Bosnu, potencirao bogumilsku komponentu u objašnjenju pitanja porijekla bosanskih muslimana, posebno rajinskog seoskog stanovništva u svom poznatom radu "Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne" .[6]

Od novih radova posebno treba istaknuti upravo publikovanu studiju velikog pregaoca-umrlog Muhameda Hadžijahića, koji je rasvijetlio razna pitanja iz historije Bosne, od najranijih početaka pa kroz kasnije periode. U svom radu pod naslovom: " Porijeklo bosanskih muslimana" (izdanje (Bosanske) muslimanske biblioteke, Sarajevo 1990, 1-186.) Hadžijahić je do sada najkompletnije zahvatio ovo pitanje. Rad je podijeljen na četiri osnovna poglavlja: a) Postavljanje problema -izvori i literatura; b) Nestanak bogumila i islamizacija; c) Udio migracija; d) Brojčano kretanje stanovništva. Hadžijahić u ovoj studiji nije ostavio po strani ni jedno pitanje koje je bilo u vezi sa navedenom problematikom, pri čemu je meritorno pružio pojedinačnu analizu i ocjenu postojeće literature o ovom pitanju. Posebno se trudio da što bolje objasni podatke iz najranijih turskih popisa o tzv. krstjanima, njihovim kućama i posjedima, ili o njihovim izgubljenim posjedima, i brojne topografske podatke (imena krstjanskih sela, krstjanskih zemalja, parcela, šuma i sl.) , a koji podaci u ukupnosti predstavlaju vijest o " bosanskoj crkvi" u fazi njene konačne likvidacije.

Kako objasniti naizgled dvije formalno kontradiktorne činjenice, po-

5. Isto, str. 4.

6. *Godišnjak Istorijskog društva BiH*, I 1949.

datke o prvobitnom masovnom prilaženju bogumila Turcima pod Jajcom 1463. godine i njihovom primanju islama, što ističu svi autori koji se pozivaju na turske izvore, sa kasnijim službenim turskim popisima koji takve podatke ne sadrže, nego se u njima širenje islama u Bosni vidi kao postepen proces sa početnim pojedinačnim slučajevima prihvatanja islama u urbanim seoskim naseljima. Ne treba ovdje gubiti iz vida činjenicu da službeni popisi, tzv. spahijski defteri, predstavljaju popise poreskih obveznika, rajinskog stanovništva. Zatim, ima li se na umu da su Turcima i islamu prvo prilazili viši slojevi bosanskog stanovništva (nasilno pokatoličeni bogumili, tzv. kriptobogumili i na razne načine prikrivene pristalice " bosanske crkve") u čemu se slaže većina istoričara, zatim da su Turci prvobitno davali i određene povlastice baš zbog prihvatanja islama, onda stvar postaje jasnija. Jer u biti povlašteni stanovnici, pogotovo viši sloj tadašnjeg društva koji ni u ranijoj vlasti nije spadao u rajinski stalež, ne bi bio obuhvaćen spahijskim popisima. Od vremena pribavljanja turskih popisa iz turskih arhiva, iz šezdesetih godina, naši historičari-defterolozi ne upuštaju se u takva objašnjavanja, ili prećutno prelaze preko navedenih podataka o prvobitnom masovnijem prelaženju bogumila u islam, ili tu činjenicu, na osnovu spahijskih deftera, negiraju. Međutim, ima dosta primjera koji potvrđuju da spahijski defteri ne obuhvataju sve muslimanske stanovnike u jednom mjestu. Slijedeći primjer: u Šapcu (Begürdelen) god. 1533. (12 god. po turskom zauzeću) u spahijskom sumarnom defteru još nije bilo zabilježeno ni jedno muslimansko domaćinstvo, nego samo 18 kršćanskih kuća sa još 5 odraslih neoženjenih članova. Međutim, u drugoj evidenciji, defteru o zakupima (mukata) iz istog vremena (od 1528. do 1537.) u Begürdelenu se spominje 10 muslimana-zakupnika, jamaca i svjedoka (od kojih šestorica novi muslimani, otac kršćanin) i za svakog je naglašeno " iz Begürdelena) .[7]

Treba imati u vidu činjenicu da korijeni mnogih muslimanskih feudalnih porodica, tj. prihvatanje sistema njhovih djedova, izdanaka srednjovjekovne vlastele, pada baš u to najranije vrijeme, a nigdje po spahijskim defterima nisu se našli konkretni podaci o tim događajima. Nisu li upravo njihovi starenici dočekali sultana Muhameda Fatiha pod Jajcem 1463. godine? Na osnovu raznih izvora, dobrim dijelom dubrovačkih, moglo se do sada utvrditi preko 180 viđenih ličnosti u Bosni, uglavnom potomaka zatečene vlastele, koji su u novoj vlasti došli do visokih položaja. Od njih-kako ističe Behija Zlatar u svojoj značajnoj studiji-šestorica su bili veliki veziri, petorica veziri, dvadeset ih je bilo na položaju beglerbega po raznim ejaletima, oko četrdeset ih je bilo na položajima admirala turske flote. Ostali su bili kapetani, seraskeri, miralaji, spahije, mutevelije, kadije.[8] Svakako je bilo feudalnih porodica i drugačijeg porijekla. Interesantan je slučaj nekadašnjeg zagrebačkog kanonika Franje Filipovića,

7. A. Handžić, *Šabac u prošlosti*, I, Šabac 1970, 123, 128-129.

8. B. Zlatar, "O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XVI i XVII stoljeću". *Prilozi Instituta za istoriju*, sv. 14-15, god. XIV, Sarajevo 1978.

koji je 1570. god. bio zarobljen kod Zagreba, a 1574. spominje se kao Mehmed-beg Filipović. Nešto kasnije je u Istambulu u diplomatskoj službi, kasnije je dobio zijamet u Glamoču, poznat kao Mehmed-beg od Glamoča. Od njega su glamočki begovi Filipovići.

Treba se prisjetiti i činjnice da su upravo najmonumentalnije islamske kulturne spomenike u Bosni podigli porijeklom domaći ljudi. Utemeljitelj najznačajnijih spomenika u Sarajevu, Husrev-beg, također je bio porijeklom sa našeg tla. Otac mu, Ferhad-beg, primio je islam (očito vrlo visokog roda) i postao zet sultana Bajezida II (1481-1512), oženivši se sultanijom Seldžukom. Brat Ferhad-begov, po imenu Radivoj, ostao je u svojoj vjeri i bio još živ 1483. u Humu, u Hercegovini. Jedan drugi Ferhad-beg, Ferhad-beg Vuković-Desisalić, podigao je poznatu Ferhadiju džamiju u Sarajevu. Ahmed-paša Hercegović, kasnije veliki vezir, sin je hercega Stjepana Kosače. Godine 1478. spominje se u sviti sultana Mehmeda II kao mir-i alem. Najmonumentalniju džamiju u Mostaru podigao je Mehmed-beg (nadimak Karagöz-beg) , sin Radoja Opukovića. Brat mu je poznati Rustem-paša, kasnije veliki vezir. On je u Sarajevu podigao poznati Brusa-bezistan. Drugi njihov brat, Sinan-beg, bio je hercegovački sandžakbeg. U Banjoj Luci poznatu Ferhadiju džamiju podigao je Ferhad-beg (kasnije paša) Sokolović, izdanak loze Sokolovića. U Mrkonjić Gradu monumentalnu džamiju podigao je Hadži Mustafa-aga, kizlaraga (čuvar carskog harema) , sin Mehmed-begov, koji je, također na dvoru, bio dvorjanik (gulam-i šahî) , a brat mu Mahmud-beg bio je carski muteferrika. Prema tradiciji, to su bili domaći ljudi (od Mrkonjića) , raniji Đurakovići. I tako redom.

Zbog izloženog, a i imajući u vidu tadašnje prilike u Bosni, progone, raseljavanja, konfiskaciju imanja i nasilno pokatoličavanje bogumila za kralja Tomaša 1459., i to sve na očigled Turaka koji su još od 1435. držali Vrhbosnu (vilajet Hodidjed, nahiju Tilavu i današnje Sarajevo sa okolinom) , a ti progoni se odigravali svega četiri godine prije akcije na Bosnu sultana Mehmeda II, mislim da se masovnije priklanjanje bogumila Turcima i njihovo prihvatanje islama još pod Jajcem čini sasvim logičnim. Takvom razvoju događaja doprinosilo je i proteklo vrijeme (1435-1463) , skoro tri decenije susjednih odnosa Turaka i okolnog stanovništva, dakle vrijeme obostranog upoznavanja i sagledavanja prilika.

Govoreći o tom događaju, Hadžijahić ide i dalje kad kaže da su bogumili moguće postavili svoj problem pod Jajcem sultanu, i da nije isključeno da su i oni dobili " ahdnamu" (vjerodojnicu) poput franjevaca u selu Milodražu kod Kiseljaka 1463. godine. Jer sultan Mehmed je na isti način regulisao i status pravoslavne crkve, osvojenjem Konstantinopela 1453. , kao i jermenske crkve 1461. godine.[9]

9. M. Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih muslimana*, 44.

Što se tiče seoskog i drugog rajinskog stanovništva, proces širenja islama tekao je sporije, kako to evidentiraju spahijski popisi, s napomenom da je svugdje zbog različitih službi i okolnosti bilo pojedinaca, muslimana, koji nisu bili obuhvaćeni poreskim obavezama. Inače, islam se širio zavisno od komunikacijskih, strategijskih, privrednih, kulturnih i urbano-administrativnih uslova. Taj proces je bio nerazdvojan od razvitka urbanih naselja, naročito onih koja su bila sjedišta organa vlasti, sjedišta sandžakbegova, zatim u naseljima na putnim relacijama i u blizini tih relacija, te u naseljima oko utvrđenih gradova (tvrđava) i to najprije u ekonomski razvijenijim i bogatijim naseljima. Postojanje kršćanskih kulturnih ustanova, samostana i manstira, predstavljalo je smetnju širenju islama, odnosno osjećalo se djelovanje svećenika na tim prostorima. Prosto se zapažalo da su te ustanove poput svijetleće luče kružno oko sebe osvjetljavale prostor do izvjesne granice.

Kao najvažniji urbani nukleus u Bosni i predestinirano sjedište centralne vlasti, Sarajevo, dvije i po decenije po turskom osvojenju (1489) predstavljalo je urbano naselje od oko 200 domaćinstava, od čega u tri muslimanske mahale 92 kuće i u kršćanskoj mahali 100 kuća, i to: 89 kuća sa 8 odraslih neoženjenih članova (mucerred), 5 kuća na baštinskim zemljama, 6 udovičkih kuća i dva neoženjena člana (mladići) koji su primili islam, a živjeli i dalje u zajednici sa kršćanskim roditeljima.

Prvu muslimansku mahalu osnovao je Isa-beg, sin Ishakov (Ishaković), vojvoda tzv. Zapadnih strana, drugi po redu bosanski sandžakbeg, podizanjem oko 1457. godine kao svoj vakuf malene bogomolje, mesdžida, na mjestu današnje Hunkar (Careve) džamije. Pošto je bila intencija da ovdje treba da prednjači careva džamija, Isa-beg je svoj mesdžid formalno poklonio sultanu Mehmedu II, čime je ova bogomolja bila pretvorena u džamiju, tj. odobreno je da se u njoj obavljaju sve molitve, zajedno sa petkom i bajramom, a vjerovatno i arhitektonski preinačena. Mahala je sada nazvana po prvom njenom svećeniku " mahala Mevlana hatiba", a bilo je u njoj popisano 38 domaćinstava. Ova zamjena dogodila se zbog toga što je Isa-beg formirao drugu svoju mahalu podizanjem zavije (svratište, tekija) 1462. godiine na desnoj strani Miljacke na Bentbaši, na prostoru gdje je danas, nažalost, postavljena benzinska pumpa.

Drugu mahalu osnovao je prvi bosanski sandžakbeg Mehmed-beg, i nazvana je "mahala Mehmed-bega, sina Minnet-begova" (Minetbegovića). U razvitku su prednjačile druge dvije mahale. Ova je tada obuhvatala samo 14 kuća. U njoj još nije bila podignuta nikakva bogomolja.

Treću mahalu osnovao je treći po redu bosanski sandžakbeg, Ajas-beg, nazvana "mahala Ajas-begova mesdžida" i ona je obuhvatala 40 kuća. Nešto poslije 1470., kada je došao na taj položaj, podigao je, kao i Isa-beg, pored ostalog, jedan mesdžid, negdje na području današnjeg hotela " Central".[10]

10. *Opširni defter bosanskog sandžaka*, Istanbul BBA, TD No 24, OIS fo 62, fo 17-18; H. Šabanović, *Dvije najstarije vakufname u Bosni*, POF, sv. II, 1951, 5-36.

Porijeklo navedenog muslimanskog stanovništva ne može se utvrditi jer nije u popisu bilježeno ime oca, nego lično i eventualno zanat. Svakako, jedan njegov dio bio je doseljen. Istina, samo za jednog domaćina je istaknuto da je iz Karamana (Karamanlu). Njihovo primanje islama moglo se dogoditi poodavno, jer je već bilo prošlo više od pola stoljeća turskog prisustva na tom tlu pa su mogli biti muslimani u drugom koljenu. Osim nekoliko očevih imena Abdullah (božiji rob), izričitih očeva kršćana nema.

Gledajući na stanovništvo sarajevske nahije, koja je tada obuhvatala 18 naselja, vidi se da širenje islama poprima obilježje pokreta, budući da je u svakom naselju prosječno oko jedne trećine stanovnika bilo primilo islam. Najkraće i najadekvatnije je to izrazio Vladislav Skarić kad je rekao: " Islam su širile prilike i ljudske okolnosti".[11] Prihvatanje islama, i kroz to i približavanje novoj vlasti, svakako je imalo svoje motive i razloge. U sarajevskoj nahiji je tada u 18 naselja[12] bilo popisano 275 muslimanskih rajinskih domaćinstava sa još 164 odrasla, neoženjena člana (potencijalne kuće), naprama 652 kršćanska domaćinstva uz još 34 neoženjena člana. Osnovna činjenica je da je sve to muslimansko stanovništvo bilo domaće, jer gotovo svi domaćini, kao i samci, imali su oca kršćanina. Konkrteno, od ukupnog broja (kuće i samci= 439), za 405 je označeno da je otac kršćanin, a samo kod 34 slučaja i otac je bio musliman. Nema pri tome ni jednog podatka da je neko došao sa strane. Druga činjenica, koja iz tih brojeva proizilazi, jeste da uglavnom omladina prima islam, jer svi ti neoženjeni članovi, koji su relativno vrlo brojni, (164) u 138 slučajeva imali su oca kršćanina, a to znači da nisu bili članovi iz muslimanskih kuća nego iz kršćanskih, evidentiranih u kršćanskom dijelu naselja.

Što se tiče ostalog šireg područja, pojedinačna muslimanska domaćinstva pojavljuju se kasnije, jer su, uostalom, ostala područja osim Vrhbosne, bila i kraće u turskoj vlasti, tek dva i po decenija (od 1463). U rudarskim mjestima, kao najznačajnijim, i gdje je osim evidentirane raje zasigurno bilo poslovnih ljudi i službenika koji nisu našli mjesta u ovom popisu, pojavljuju se pojedinačna muslimanska domaćinstva.[13]

Ovu analizu početnog razvitka Sarajeva pružio sam zbog toga što je u njemu prikazani tok širenja islama upravo eklatantan za cjelokupan ovaj proces i što se u ovom izvoru (1489) navode dva podatka na koja želim da se ovdje kraće osvrnem, jedno je " svratište" (zavija, tekija), a drugo su " oslobođeni robovi",

---

11. U članku: *Širenje islama u Bosni i Hercegovini*, Kalendar Gajret za 1940, str. 29, Skarić kaže: " Krivo je mišljenje da se na Balkanskom poluostrvu islam širio naglo i da je službeno širen silom. Mnogo dokaza ima, da to nije tako. Ja ću istaći samo fakat, da 19. vijek ne bi zatekao nijednog hrišćanina, niti bi bilo i jedne crkve i manastira da je islam širen državnom silom. Islam su širile prilike i ljudske okolnosti". Cit. prema M. Handžiću, Islamizacija, 28.

12. Sela: Brodac, Dolac, Hreša, Vogošća, Hodidjed, Nahorevo, Kovačići, Hotočina (bazar), Trnovo, Pribudnica, Crna Rika, bazar Blažuj, Kijevo, Lozan, Bači, Kitova, Rakova Noga, Dragalići.

budući da su oba ta elementa imala određenog udjela u procesu širenja islama u Bosni.

Poznato je da su procesu kolonizacije većih skupina Turkmena i Juruka iz Anadolije na Balkan, u oblasti Trakije, Sereza, Tesalije i u Makedoniji značajan doprinos u formiranju naselja i širenju islama imali derviši i njihove starješine- *ahije*. Derviši su bili prisutni i u redovima osvajačke vojske. U novim oblastima derviši su na pogodnim mjestima osnivali tzv. zavije ili tekije, nakon što im je sultan okolno zemljište darovao za obradu u cilju izdržavanja tekije i oslobodio ga poreza. S obzirom da su te zavije osnivane na određenim udaljenostima na putnim relacijama, one su imale primaran značaj u funkciji prometa, kao svratišta, konačišta, musafirhane i predstavljale pravi sistem u funkciji prometa. U tek osvojenoj Trakiji derviši su osnovali na stotine takvih zavija.[14]

I u Bosni je bila vidljiva derviška komponenta, sistem zavija. Derviši su i tu u prvo vrijeme predstavljali manje određeni derviški red, a više vršili profanu ulogu u funkciji tadašnjih komunikacija. Ovdje je bila druga situacija. Nije se radilo o doseljenom nego o domaćem stanovništvu, ali rezultat je bio isti. Gdje god je bila utemeljena takva zavija kao svratište (gdje se jelo i pilo) , ona je predstavljala umjesto okupljanja naroda. Kako se, opet, učenje derviša često sastojalo i od raznih primjesa kršćanskih, čak i heterodoksnih, lako su uspostavljali kontakt sa zatečenim bogumilskim, a formalno kršćanskim stanovništvom i doprinosili širenju islama.

U procesu formiranja kasaba u Bosni se uočavaju dvije linije: jedna privatna, derviška, najranija i ekonomski slabašna i druga službena, islamska ortodoksna. Derviška komponenta, tj. naselja u kojima je najranije bila podignuta zavija, brzo je padala u sjenu službene linije, tj. ubrzo su u istom mjestu bili podignuti drugi značajniji objekti ili sultana, ili nekog feudalca, ili drugih lica.

U Bosni se moglo utvrditi nekoliko mjesta čiji je urbani razvitak započeo podizanjem zavije. A te zavije imale su svoje vakufe koji su im obično omogućavali izdržavanje i kuhinje,jer putniku i namjerniku bio je osiguran bes-

13. Na primjer: Rudnik Kreševo, ukupno 275 kuća sa 24 neoženjenih-muslimani 11 neoženjenih;

Rudnik Fojnica, ukupno 225 kuća sa 16 neoženjenih- muslimani 6 kuća, sa 3 neoženjena;

Rudnik Olovo, ukupno 182 kuće sa 9 neoženjenih- muslimani 2 kuće sa 1 neoženjenim;

Varoš Maglaj, ukupno 183 kuće sa 9 neoženjenih - muslimani 3 kuće, sa l neoženjenim;

Rudnik Ostružnica, ukupno 74 kuće s 13 neoženjenih- muslimani 2 kuće sa 5 neoženjenih;

Rudnik Sebešić, ukupno 37 kuća sa 2 neoženjena - - -

Rudnik Borovica, ukupno 65 kuća sa 4 neoženjena - - -

Rudnik Daštansko, ukupno 35 kuća sa 10 neoženjenih- muslimani 1 kuća. Svi ti muslimani bili su novi, otac kršćanin.

14. O. L. Barkan, *Istila devirlerinin Kolonizatör dervišleri ve zaviyeler*, Vakîflar Dergisi, II, Ankara 1942, s. 279- 286; H. Inalcik, *The Otoman empire*, 1973. - *Osmansko carstvo* (srpsko-hrvatski prevod) , Beograd 1974, 208- 213.

platan boravak u zaviji do 3 dana zajedno sa hranom. U Sarajevu, i prije Isa-begove tekije (1462), koji je i sam bio veliki poklonik derviša, ima podataka o djelovanju još ranijih derviša. U Visokom je oko 1477. bosanski sandžakbeg Ajas-beg (kasnije paša) osnovao svoju tekiju kada je u Visokom bilo evidentirano samo 10 kuća poreskih obveznika, i to samih novih muslimana (otac kršćanin). U Čelebi-Pazaru derviš Muslihuddin je prije 1489. podigao tekiju na posjedu koji mu je darovao zajim Mehmed-čelebija, sin Isa-begov, na području svog zijameta, također derviš, a po kome se naselje, ranije zvano Vrače, i prozvalo Čelebi-Pazar, današnja Rogatica, a u kojoj je istovremeno bilo zapisano svega 5 kuća novih muslimana. Na putu između Srebrenice i Zvornika, u današnjem malom selu Orlovići, neki je derviš Hamza oko 1519. utemeljio zaviju, koja je bila i ostala pravo svratište. Tu se rodila sekta hamzevija, koji su u drugoj polovini XVI st. svojim djelovanjem skrenuli sa pravca islamske ortodoksije, osuđeni, pohvatani i smrću pokažnjavani. U nukleusu podgrađa, ispod Donje zvorničke tvrđave (buduća kasaba), zvornički sandžakbeg Babši-beg, podigao je oko 1530.godine, zaviju. U Pruscu, vjerovatno u današnjem selu Kopčiću, tekiju je podigao Kara Osman-beg, sin Malkoč-begov, u drugoj polovini XVI st. I na kraju, u Skender-Vakufu je prvi kulturni objekat bila tekija njenog osnivača nekog Ali-dede Iskendera, po kome je i samo mjesto dobilo svoje ime.[15] U kasnijem periodu profanu službu tekija preuzimaju karavansaraji i hanovi.

Kad je riječ o formiranju gradskog stanovništva treba se osvrnuti i na sudbinu ratnih zarobljenika. Najraniji turski popisi sadrže podatke o tome kako je gradsko stanovništvo povećavano i prilivom ratnih zarobljenika koji su u većini slučajeva prihvatali islam, bili oslobađani i uklapali se u gradski život. U ono vrijeme zarobljenik je predstavljao robu, a turski popisi navode trgove za promet zarobljenicima u nekoliko mjesta u Bosni. Još prije turskog zavojevanja u Slavoniji (1536), popisi iz 1528. bilježe na sjevernoj strani, na Savi, dva trga za roblje u Rači i Brčkom, valjda kao posljedicu prethodnih akindžijskih pljačkanja po Slavoniji i privođenja roblja. Isto tako, na zapadnoj strani, prema Lici, takav trg postojao je u Livnu. Međutim, najprometniji je bio trg u Sarajevu. Ratni plijen u ljudstvu raspoređivan je tako što je jedan dio pripadao neposrednim komandantnima, a jedan dio bosanskom sandžakbegu. Otuda je najveći broj zarobljenika dospijevao na navedene trgove.

Težak zarobljenički život s jedne strane, a s druge strane činjenica što je islam uopće težio likvidaciji ropstva, a u slučaju pihvataja islama naređivao human postupak, to je najveći broj zarobljenika primao islam, čime su njihovi vlasnici postajali moralni obveznici da robove oslobode, budući da je po Kur'anu oslobađanje roba predstavljalo najveće Bogu ugodno djelo. Tako je za iskup ritualnih prekršaja (kršenje posta, zakletve) primarno naređivano oslo-

15. Up. A. Handžić, *O ulozi derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV st.*, POF XXXI, 169-178.

bađanje roba ili druge sankcije, a ako je u pitanju imućan čovjek morao je jedino osloboditi roba, a ako ga nije imao, trebao ga je kupiti. Iz svega toga rezultirala je opća naklonost prema oslobođenim robovima, o čemu najbolje svjedoče zakladne povelje (vakufname). Evo šta je oporučio Isa-beg osnivanjem svoje tekije u Sarajevu (1462): " Osnivač je postavio uslov da službenici u ovoj tekiji budu njegovi (Isa-begovi) oslobođeni robovi i sinovi njegovih oslobođenih robova s koljena na koljeno i da niko ne otima službu od službenika ove tekije" ... (dalje je izražena kletva za eventualne uzurpatore). Isa-beg je predvidio i značajnu socijalnu pomoć uslovljavajući sljedeće: " da njegovi oslobođeni robovi i djeca njegovih oslobođenih robova, pa makar i daleki potomci, kad ostare ili obole tako da ne mogu da privrijede svoje uzdržavanje ili budu siromašni, da dobivaju čorbu i hljeb iz ove tekije". Još je oporučio da, ako izumru njegovi nasljednici kao upravitelj vakufa, uprava treba da pripadne njegovim oslobođenim robovima. Slične stavove sadrži i Ajas-begoa vakufnama iz 1477. godine.[16] Takve stavove nalazimo i u Husrev-begovoj vakufnami iz 1531 i u vakufnami Karagoz-bega u Mostaru iz druge polovine XVI st. i u drugim vakufnamama. Eklatantan je primjer Murad-bega Tardića, oslobođenog Husrev-begovog roba iz Šibenika, koji je kao vojvoda pratio Husrev-bega u vojni na Mohaču (1526), zatim postavljen prvim sandžakbegom kliškog sandžaka (1537), na kraju bio upravitelj Husrev-begova vakufa i konačno leži u turbetu pored Husrev-bega u dvorištu njegove džamije u Sarajevu.

Stiče se dojam da je cijelo zarobljeno stanovništvo, koje ponekad nije bilo malobrojno, prihvatalo islam i oslobađano. To stanovništvo imalo je i kvalitativni i kvantitativni značaj u formiranju gradskog stanovništva, iako je bilo naseljavano i po selima. Svi su ti stanovnici evidentirani kao izričiti kršćanski sinovi ili je ime oca bilježeno kao Abdullah (božiji rob) .Prema turskim popisima (iz XVI st.), te stanovnike tzv. " mu'teke" (oslobođenike) nalazimo u gradovima svih profesija, počevši od svih vrsta zanatlija do svih vjerskih (vakufskih) službenika (imami, hatibi, muezzini, kajjimi, ferraši, mutevellije) i državnih službenika (vojvode, spahije, sandžak-bezi).[17]

Želi li se nešto reći o tome koja je populacija pretežno bila u pitanju kad je riječ o širenju islama u Bosni, treba se prvo prisjetiti kakvo su stanovništvo u pojedinim oblastima Turci zatekli i kako se, usljed migracionog procesa, mijenjala etničko-konfesionalna struktura stanovništva u pojedinim oblastima.

U borbi katoličke crkve protiv bogumila koja se vodila od sredine XIV do sredine XV st. franjevci su osnovali više crkava i samostana. Naročito su česte crkve utemeljene u tzv. Usori i Soli, gdje su bogumili bili brojni, i to: Srebrenica, Zvornik, Olovo, Koraj, G. Tuzla, Modriča i Tešanj. Sve te crkve

16. H. Šabanović, *Dvije najstarije vakufname u Bosni*, POF, sv. II, 1951, 5-36.

17. A. Handžić, *O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI stoljeću*, POF XXVIII-XXIX, 1980, 247-256.

(osim Tešnja) evidentiraju i najraniji turski popisi. Zatim, u srednjoj Bosni bile su podignute samostanske crkve u Fojnici, Kreševu, Sutjesci i Visokom. Druge kulturne ustanove zapadno od Drine, osim navedenih katoličkih, turski izvori, kao ni ostali izvori, prije sredine XVI st. uopće ne navode.

Poslije pada Hercegovine (1470) u Bosni dolazi do značajnih društveno-konfesionalnih promjena. Turci u etapama naseljavaju brojne stočare, pravoslavno stanovništvo, Vlahe, iz Hercegovine i Crne Gore u prorijeđena područja sjeverne i sjeveroistočne Bosne, naseljavajući oblast zapadno od Drine, između rijeka Spreče i Drinjače. Iz strategijskih razloga Turci usmjeravaju Vlahe i dalje na sjever preko Majevice prema Savi i granicama Ugarske. Sa zapadne strane, opet, Vlasi, iz isth staništa, usmjeravani su u granična područja, poriječja Unca i Krke, zaobilazeći ugarsku jajačku banovinu.

Širenjem islama katoličke crkve, koje su se nalazile u urbanim naseljima, jedna za drugom su nestajale. U Zvorniku, na pr., sjedištu sandžakbega us - ljed širenja islama, franjevci su ostali bez svojih sljedbenika, te su 1533. godine prodali mlin, a vjerovatno i drugo nepokretno imanje, tvrđavskom dizdaru Evlija-agi i odselili. Napuštenu crkvu Sv. Marije Turci su pretvorili u svoju bogomolju, nazvavši je " mesdžid od crkve" (kilise mescidi) , kako se kroz cijelo XVI st. spominje. Budući da je pretvorena u mesdžid (malenu bogomolju) , a ne u džamiju, vidi se da je crkva bila manja građevina. Istodobno, kao posljedica velike imigracije pravoslavnih stočara, podizani su u toj oblasti pravoslavni manastiri. Prvi je Papraća (1547) , u zvorničkom području, a kasnije, od druge polovine XVI do druge decenije XVII st. podignuti su još slijedeći: Lomnica (također zvorničko područje) , Ozren, Tamna (kod Bijeljine) i manastiri Vozuća i Gostović (kod Zavidovića) .

Položaj katoličke crkve bio je znatno teži od pravoslavne. Sam patrijarh sjedio je kod sultana i samo su dvojica ljudi mogli naporedo jahati sa sultanom: šejhulislam i patrijarh, dok je papa bio izvan domašaja i organizovao ratove protiv Turaka. Zakonska zabrana podizanja novih crkava tamo gdje ranije nisu postojale odnosila se faktično samo na katolike, s obzirom da su svi navedeni i drugi pravoslavni manastiri u Bosni bili tek podignuti, bez ranije tradicije. Štaviše , za vladavine sultana Sulejmana (1520-1566) , neke katoličke crkve bile su rušene zbog toga što su bez posebne dozvole bile proširivane, što potvrđuju i turski izvori (Fojnica, Sutjeska, Kreševo i Visoko) .[20] Još od kraja XV st. pravoslavni mitropoliti su i od katolika ubirali neke poreze (za vjenčanje, za crkvu i sl.) za svoju crkvu. Na žalbe katolika dolazili su fermani da se to zabranjuje, ali su se takvi fermani dugo ponavljali, što znači nisu poštovani, a što je trajalo oko

18. A. Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku* , Sarajevo, 1975, 85-92.

19. A. Handžić, *Zvornik u drugoj polovini XV i u XVI vijeku.* GDI BiH, XVIII, Sarajevo 1970, 172-173.

20. Up. *Fojnica kroz vjekove*, Fojnica -Sarajevo, 1987, 75-76.

tri stoljeća. Pravoslavnu crkvu su, očito, podupirale i same turske vlasti, naročito poslije obnavljanja pećke patrijaršije (1557). Štaviše, u jednom službenom defteru (1640-1655) ta vlast je bosansku franjevačku provinciju uklopila i zavela kao jednu od eparhija pravoslavnog patrijarha,[21] valjda da bi tako svo stanovništvo Imperije bilo podvrgnuto isključivo sultanu. Svjesni značaja usluga koje su doprinosili osmanskoj vlasti raznim svojim povlaštenim redovima (martolosi, vojnuci, derbendžije i drugi), pravoslavni su se odnosili prema katolicima kao narod koji čvrsto stoji na braniku osmanske države, dok su katolici populacija sumnjivog držanja. Jak oslonac pravoslavni su imali i u svojoj knežinskoj organizaciji, čiji knezovi, od četvrte decenije XVI st. u zvorničkom, bosanskom i kliškom sandžaku postaju turske spahije. Zatim, i sami status Vlaha, kod kojih je tzv. filurija od domaćinstva zamjenjivala sve druge poreze, a bila je manja od tzv. glavarine kod zemljoradnika, koji su još morali davati desetinu od zemljoradničkih proizvoda, predstavljalo je određenu povlasticu u odnosu na zemljoradnike. Do kraja XVI st. Vlasi su se bili znatno proširili na cijelom prostoru Bosne, naseljavajući naročito brdovita i planinska područja, koja su najbolje odgovarala stočarskoj privredi. U takvim područjima podizani su i navedeni manastiri. Katolici, međutim, kao zemljoradnici nisu imali ni u čemu prednosti niti ikakva oslonca. Štaviše, bili su stalno na udaru. Forsiranjem razvitka osmanskih gradova, katoličke crkve u njima su jedna po jedna nestajale. Isto tako, islam se najviše širio u plodnijim zemljoradničkim područjima gdje je to stanovništvo bilo naseljeno.

Nema sumnje da je usljed neravnopravnog položaja dviju crkava jedan i drugi narod različito doživljavao širenje islama u svojim redovima. Budući da je u tome procesu bio prisutan i ekonomski momenat, jer je primanjem islama otpadao značajniji državni porez, tzv. džizja (glavarina), a slijedile su u društvenim okvirima i druge prednosti, to je veći motiv za mijenjanje svog položaja bio kod ugroženije populacije-katolika. Zbog istaknutih zakonskih formulacija (kanun-nama iz 1516.) i drugih postupaka koji su naročito pogađali katoličke vjernike, neki autori to svode na smišljene pritiske osmanske vlasti u cilju širenja islama te da su ti pritisci doveli dotle da se taj proces odvijao uglavnom na štetu katoličke populacije.[22] Analizirajući turske popise i komparirajući brojno stanje muslimanskih domaćinstava kod Vlaha, izlazi da je njihov broj neuporedivo manji, upravo simboličan u odnosu na brojno uvećavanje muslimanskih kuća među zemljoradnicima. Ta konstatacija proizilazi iz defterskih podataka za nahije: Maglaj, Ozren, Trebetin, Usoru, Vrbanju kao i nahije:

21. Up. Boris Nilević, *Srpska pravoslavna crkva u BiH do obnove Pećke patrijaršije*, "Kulturno nasljeđe", Sarajevo 1990, 198-218.

22. Up. D. Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Rim 1967. (1-554.)

23. A. Handžić, *O kretanju stanovništva u regionu srednjeg toka Bosne* (međuprostor Maglaj -Doboj - Tešanj) *od druge poloine XV do kraja XVI st.* Zbornik - Migracije i Bosna i Hercegovina, Sarajevo 1990, 65.

Uskoplje, Kupres, Glamoč i druge iz 1516. kada je bilo odvojeno popisano vlaško od zemljoradničkog stanovništva.[23] Sta konstatacija vrijedi i za stanje prema popisu iz 1604. godine. U nahijama gdje su preovlađivali Vlasi, broj muslimanskih domaćinstava bio je minimalan (nahije: Kamengrad, Vrbaški, Zmijanje, Usora, Ozren, Maglaj, Kotor, Novi, Sana, Kostajnica, Ostatije, Bobolj, Trebna, Sjenica, Moravica, Barče, Banja, Birče).[24]Budući da i danas u navedenim nahijama živi kompaktno pravoslavno stanovništvo, čini se da je cjelokupno pravoslavno stanovništvo u Bosni u XVI st. imalo vlaški status. Proizilazi, dakle, da se islam u Bosni najviše proširio među zemljoradničkim katoličkim stanovništvom. Međutim, u tom pogledu potrebna su još konkretnija istraživanja. Značajnu prekretnicu u tome procesu kod širokih narodnih masa predstavljala je propast ugarskog kraljevstva na Mohaču 1526. godine. Očito je time nastalo pravo demoralisanje stanovništva, što se, prema popisnim defterima, odrazilo na širinu tog procesa kod seoskog kršćanskog stanovništva.

Na koji način je taj proces prihvatanja islama konkretno tekao nije do sada poznat nikakav opis ili kakva evidencija. Činjenica je da je u početku, i duže vremena, to imalo samo deklarativan karakter, sastojalo se u uzimanju novog imena kod muškaraca, dok se njihove žene još dugo spominju pod svojim pravim imenom. U početku, dok su dominirali utvrđeni gradovi, prije razvijanja gradskih naselja, to uzimanje imena događalo se pred tvrđavskim imamom. Sigurno je da su vođene neke evidencije, jer su se i za jednu i za drugu stranu događale promjene. Time je između ostalog, otpisivan jedan značajniji porez. Nailazimo pri tome u popisima na različito evidentiranje novih muslimana. Tako su u popisu Sarajeva 1489. godine kod popisa kršćanskog džemata zavedena i dvojica novih, i to: " Jusuf, muslim" i " Hizir, sin Radice, muslim." Mnogo ima takvih slučajeva gdje je zapisano samo muslimansko ime sa ozankom "muslim", što bi značilo "novi". Ima i slučajeva gdje je kršćanskom imenu dodato " muslim", tj. u toku općeg popisa pojedinci su se deklarisali kao muslimani, ali se za ime još nisu odlučili. Tako se u selu Kitova (sarajevska nahija) spominje "Grubiša, muslim". Iste godine u kasabi Visoko spominju se u prvoj mahali: "Iskender, muslim" i " Ivan, sin Pavla, muslim". U drugoj mahali nalazimo: "Božidar, sin Mihovila, muslim" i " Alija, njegov brat muslim".[25] I tome slično.

24. Up. A. Handžić, *O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII st.* POF, sv. XXXII-XXXIII, Sarajevo 1984. Vidjeti tabelu, str. 140-141.

25. A. Handžić, *O ulozi derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV stoljeću*, POF XXXI, 137.

O ŠIRENJU ISLAMA U BOSNI S POSEBNIM OSVRTOM NA SREDNJU BOSNU

Rezime

Ovaj prilog problemu širenja islama u Bosni sa ranije objavljenom studijom koja se odnosi na oblast sjeveroistočne Bosne (POF XVI-XVII,1970, 5-48) predstavlja jednu cjelinu, s tim što bi ovaj prilog vremenski činio njen prvi dio.

Autor se ovdje prvo osvrće na najranije radove, na autore Bašagića, Zinkeisena i Asbotha i analizira njihove izvore po kojima je u vrijeme prvih osmanskih pozicija u Vrhbosni u trajanju oko tri decenije (1435-1463), kao i samim njihovim osvojenjem Bosne (1463) na islam prešle brojne skupine bosanskih stanovnika. Na takav početni tok ovog procesa ukazivala bi činjenica što se u ranom osmanskom periodu pojavljuju brojne ličnosti, izdanci bosanske vlastele, kao muslimani, i to razni funkcioneri u novoj vlasti, i legatori značajnih islamskih sakralnih objekata i njihovih vakufa.

Dalje su analizirani najraniji osmanski izvori (službeni popisi), dijelovi koji se odnose na Vrhbosnu, naročito na embrionalni razvitak i širenje islama u Sarajevu i sarajevskoj nahiji do 1489. godine. Do te godine u Sarajevu su bile formirane prvo tri muslimanske mahale (ukupno 92 kuće poreskih obveznika) koje su osnovali prvi bosanski sandžakbezi podizanjem svojih mesdžida, od kojih Isa-begov mesdžid postoje sultanski vakuf, tj. današnja Careva džamija. Budući da je 1489. bila popisana i kršćanska mahala od 100 kuća znači da Sarajevo nije niklo kao sasvim novo naselje nego da je tu ipak zatečeno neko urbano naselje. Po imenima muslimanskih stanovnika u tome popisu ne može se zaključiti o tome da li su oni muslimani u prvom ili drugom koljenu i kojim procentom su doseljeni, odnosno autohtoni. Sudeći po nekoliko naznačenih imena očeva kao Abdulah (božji rob, tj. kršćanin) to je bilo uglavnom domaće stanovništvo, koje je primilo islam.

U sarajevskoj nahiji koja je tada obuhvatala 18 naselja, širenje islama poprimalo je značaj jednog pokreta, jer su u svakom naselju oko jedne trećine stanovnika bili muslimani. Osnovna činjenica proizilazi da je sve to muslimansko stanovništvo bilo porijeklom domaće, kršćansko, jer je kod svih domaćina zabilježeno kršćansko ime oca. Proces širenja islama u Sarajevu i sarajevskoj nahiji bio je upravo eklatantan za daljnji tok tog procesa u cijeloj Bosni.

Razmatrane su dalje neke činjenice koje su uticale na formiranje urbanih muslimanskih naselja, kao što je uticaj derviša koji su na određenim punktovima podizali svoje tekije, koje su u prvo vrijeme bile najviše u funkciji saobraćaja, kao svratišta, i oko njih je započinjalo formiranje naselja. Zatim su razmatrane i činjenice značajne kod formiranja gradskog muslimanskog stanovništva i njegovog porijekla. Istaknut je ovdje udio ratnih zarobljenika koji su u velikom procentu prihvatali islam, a koje su zatim njihovi gospodari oslobađali i

tako djelovali na njihovo uklapanje u gradski život u kojem su oni postajali zanatlije, trgovci, državni vjerski i drugi službenici.

Na kraju, pokušalo se reći i o tome koje je stanovništvo u većini prelazilo na islam. Razmatrana je tako zatečena konfesionalna i društvena struktura stanovništva po pojedinim oblastima na osnovu zatečenih kulturnih ustanova (crkava). Utvrđeno je da se islam najviše proširio među kršćanskim ratarskim stanovništvom, dok je procenat muslimana među kasnije doseljenim Vlasima-stočarima bio neuporedivo manji.

ABOUT SPREADING OF ISLAM IN BOSNIA WITH SPECIAL REGARD TO MIDDLE BOSNIA

Summary

This contribution to the issue of spreading of Islam in Bosnia together with the previously published paper referring to the district of north-eastern Bosnia (POF XVI-XVII, 1970, 5-48) represents an unity being its first part regarding the period of time.

Firstly, the author deals with the earliest papers written by Bašagić, Zinkeisen and Asboth analysing their sources according to which, during the first Ottoman positions in Vrhbosna that lasted about three decades (1435-1463) as well as by their very conquest of Bosnia (1463), numerous groups of Bosnian population accepted Islam. Such starting course of this process could be indicated by the fact that in early Ottoman period numerous persons, descendants of Bosnia landowners, appeared as Moslems, that is various officials of new authority and legators of important islamic sacral buildings and their vakifs.

Then, the earliest Ottoman sources (official registers) have been analysed, the parts referring to Vrhbosna, especially to the embryonic development and spreading of Islam in Sarajevo and Sarajevo district (nahiye) until 1489. Until that year in Sarajevo firstly tree Moslem quarters (mahalas, counting totally 92 houses of taxpayers) had been formed, founded from the side of the first Bosnian sanjakbeys by building their mesjids (mescids) among which Isa-bey's mesjid later became sultan's vakif, that is today's Careva džamija (Czar's Mosque). The fact that in 1489 a Christian quarter of 100 houses was registered as well means that Sarajevo didn't spring up as a quite new settlement but that an urban settlement had been there before. According to the names of Moslem inhabitants from that register the conclusion can not be made whether they were Moslems of the first or second generation and how high the percentage of their migration or, more exactly, their nativeness were. Judging by some noted fathers' names like Abdulah (god's slave, that is Christian) it was mostly native population who accepted Islam.

In the nahiye of Sarajevo, which at that time consisted of 18 settlements, the spreading of Islam got the importance of a movement, because the Moslems made about one third of the inhabitants in each settlement. The main resultant fact is that all of the Moslem population was native by origin since the Christian name of the father was registered at each householder. The spreading process of Islam in Sarajevo and in the nahiye of Sarajevo was very eclatant for the further course of that process in entire Bosnia.

Furthermore, some facts which influenced upon the creation of urban Moslem settlements have been taken into consideration, like te influence of dervishes who used to build their tekiyas at certain locations which, at start, mostly served for communication as inns and the settlements began to form around them. Then, the important facts for creation of urban Moslem population and its origin have been considered as well. There has been pointed out a share of war prisoners who accepted Islam in a high percentage and who were released afterwards by their owners who in such a way did influence upon their fitting into an urban life in which they became craftsmen, merchants, public, religious and other servants.

At last, an attempt has been made in explaining the kind of population which mostly accepted Islam. The confessional and social structure of the population found in particular regions has been considered on the basis of found cultural institutions (churches). It has been established that Islam was mostly accepted by the Christian rural population while the percentage of Moslems was incomparably lower among the later migrated Vlachs, cattle-breeders.